

ՀԱՆՈՐԴՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՄԱՍՆԶՅԱՆԻ ՀԵՏՄԱՀՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հաղորդում նշան Մուսաղյանի

Շեքսպիրի հայերեն հրատարակությունների համեստ պատմության մեջ առանձին տեղ են զբաղում այսպես կոչված Վիեննական հրատարակությունները («Համլետ»՝ 1921, «Օթելլո»՝ 1922, «Վենետիկի վաճառականը»՝ 1922, «Մակբեթ»՝ 1923), ակնախոտի ու շքեղ, ամուրթովի վրա, հիանալի տառատեսակներով և ընտիր նկարներով՝ ամեն մի երկի համար առանձին: Բայց դրանից էլ ավելի ուշագրավը թարգմանության նորությունն էր: Հայ ընթերցողը առաջին անգամ էր հանդիպում Շեքսպիրին՝ մատուցված հույակապ մի հայերենով: Թարգմանիչը ծանոթ էր, իհարկե, նույնիսկ սիրված: Որ անցյալ դարի իննսուներեկյան թվականների վերջին Շեքսպիրից կատարած իր թարգմանություններով աղմուկ հանած Հովհաննես Խան Մասնհյանն էր, որ այժմ ղեկ էր նետել «խան» տիտղոսը և հայ հասարակության առաջ հանդես էր գալիս սոսկ իբրև մի բանաստեղծ, որն իր կյանքի կետ նպատակն ու կոչումը տեսնում էր Շեքսպիրյան մտածողության հայացքած շենքը կառուցելու մեջ:

Այս թարգմանությունները նոր էին, թարմ, ոչ թե սոսկ մշակված, այլ համարյա վերստին թարգմանված: Բազմամյա տնտեսության արդյունք էին դրանք, բայց ոչ միայն տնտեսության ու որոնումների, այլև ստեղծագործական խոյացումի: Գտնվել էր Շեքսպիրը հայերեն թարգմանելու կախարդական նշանաբանը՝ «Սեզամ», բացվի՜ր՝: Մասնհյանը գիտակցել է այդ և ցանկացել իր հրատարակությունների նոր շարքը արժանի դարձնել բովանդակությանը:

Նամականքից երևում է, որ նա պարել է այդ հրատարակությամբ. բանակցություններ է վարել, խնամքով ընտրել է ոչ միայն թուղթը, այլև տառատեսակները, նաև իլյուստրացիաները: Ինչ վերաբերում է այս վերջինին, ապա պետք է ասել հետևյալը. «Համլետի» պատկերները գծագրված են օրիորդ Զ. Կ. Պոյաճյանի կողմից, ըստ որում փորագրելիս որոշ փոփոխություններ են կատարվել: Անուշադրությամբ բաց մնացած այս տեղեկությունը թարգմանիչի պահանջով ղեկավարված է գրքի վերջում, թղթի մի շերտի վրա, ինչպես հաճախ վրիպումներն են անում: «Օթելլոն» հրատարակելիս արդեն նա հարկ է համարում խոսել ոչ միայն իլյուստրացիաների, այլև Շեքսպիրի նկարների մասին: Ահա՛ այդ տողերը.

«Շեքսպիրի ոչ մի պատկերը գոյություն չունի, որի մասին հաստատապես կարելի լինի ասել, թե իր կենդանության ժամանակ նկարված է: «Համլետի» հատորի մեջ տվինք այն պատկերը, որ հրատարակված է նրա երկերի Ֆոլիո ժողովածուի ճակատին (1623): Ներկա հատորիցը կոչվում է Չանդոսի պատկերը, որի նախանկարը գտնվում է Նոնդոնի Ազգային պատկերների Գալերիում. սա էլ, երևի, նկարված է բանաստեղծի մահից մի քանի տարի հետո: Ենթադրվում է, թե Բրեքշ, Շեքսպիրի ընկեր դերասանը, որ նկարելու տաղանդ ուներ, շինած է այս պատկերը, որ սկզբում պատկանելիս է եղել Շեքսպիրի ժամանակակից դերասան Հովսեփ Տեյլորին, ապա զանազան ձեռքերից անցնելով երկար տարիներ պատկանել է դուք-

սին և նրա ընտանիքին. վերջինս ծախել է 1848-ին էլլեսմիր Կոմսին, և սա 1856-ին ընծայել է Ազգային Գալերիին:

Երկու բառ ներկա հատորի մյուս նկարների մասին. դրանք լուսանկարված են «Օթելլո-յի» մի ներկայացումից, որ կազմակերպել է վերջին տարիներում անգլիական հռչակավոր դերասան Մաթիսոն Լանգը (Matheson Lang). վերջինս բարեհաճեց թույլ տալ, որ այդ լուսանկարները ծառայեն իբրև հիմք ներկա հատորի պատկերներին, որի համար մեր սրտագին շնորհակալություն ենք հայտնում նրան: Այս պատկերների մեջ Օթելլոյի դերը կատարում է Մաթիսոն Լանգը, իսկ Ցագոյի դերը՝ հռչակավոր դերասան Բաուլերը:

«Վենետիկի վաճառականի» իլլուստրացիաների կապակցությամբ նա հետևյալն է գրում. «Պատկերները հատկապես փորագրված են Շտայնլի գերմանացի նկարչի նկարների վրայից այս հատորի համար. միայն վերջինը հին անգլիական փորագրություն է»:

Վերջապես «Մակբեթի» իլլուստրացիաների համար նա գրում է. «Պատկերները օրինակված են սըր Զոն Գիլբերտից և հատկապես այս հրատարակության համար պղնձագրված»:

Ցավել միայն կարելի է, որ սրանցով էլ սահմանափակվում են Շեքսպիրից կատարված նրա թարգմանությունների հրատարակությունները: Այդպես էլ անկատար է մնում Մասեհյանի ողջ գիտակցական կյանքի երազանքը: Շեքսպիրի հայերեն ամբողջական թարգմանության ու հրատարակության գործը թողնվում էր նոր, բախտավոր օրերի...

Իսկ ինչպե՞ս պետք է հասկանալ Մասեհյանի հասցեին գործածված «նոր շրջան» արտահայտությունը: Ըստ արդեն առիթ ունեցել եմ ցույց տալու, որ այդ շրջանը պիտի հաշվել այն օրից, երբ նա հրաժեշտ է տալիս տասվանկանի տողին և ձեռնարկում է նոր լափի: Շեքսպիրի համար յամբ-անապեստյան 15 և ապա 10 և 20 վանկանի տողերի՝ շարժուն դրությունը: Այդ էլ հնարավորություն է տալիս նրան հիմնովին վերանայել իր նախորդ թարգմանությունները:

Այդ, այս տեսակետից ո՞ր թվականը պիտի համարել ամենաավելը: Մի՞թե Համլետից հրատարակության թվականը՝ 1921-ը:

Հովհաննես Մասեհյանի մահից հետո նրա հիշատակը հավերժացնող Կենտրոնական հանձնախմբին հաջողվում է տարբեր ժամանակներում տարբեր տեղերում հրատարակել վեց նոր թարգմանություն, այդ թվում՝ Վենետիկի ս. Ղազար կղզում՝ «Հուլիոս Կեսար» (1962) և «Կորիոլան» (1962), Թեհրանում՝ «Ռոմեո և Զուլիետ» (1962), Բեյրութում մի ժողովածու, որի մեջ մտնում են՝ «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Բազում աղմուկ վառն ունի» և «Փոթորիկ» (1967), «Ռոմեո և Զուլիետը» և «Հուլիոս Կեսարը» որևէ նշում չունեն այն մասին, թե երբ է ավարտված թարգմանությունը, բայց ահա «Կորիոլանը» ունի՝ «22 մարտ, 1931, Թոքիո»: Հավանորեն այս գործը նա ավարտել է արդեն վատառողջ, քանի որ նույն ամիսների ընթացքում, պատճառաբանելով իր առողջական վիճակը, հրաժարական է ներկայացրել, որ ընդունվել է հավանորեն հոկտեմբերին. նոյեմբերի 19-ին հայրենիք վերադառնալիս իտարինում էլ նա կնքում է իր մահկանացուն: Գալով երեք խաղ պարունակող բեյրության ժողովածուին, ապա «Փոթորիկը» նույնպես նշում չունի, բայց ահա մյուս երկուսը ունեն: Պարզվում է, որ «Բազում աղմուկ վառն ունի» կատակերգության թարգմանությունը նա ավարտել է 14 սեպտ. 1923, իսկ «Անտոնիոս և Կլեոպատրան»՝ «Բեռլին, 31 հունվար. 1915»:

Սա այն ամենավաղ թիվն է, որ հանդիպում ենք Մասեհյանի նոր թարգմանությունների տակ: Իհարկե, մեր ընդունած նոր շրջանը պետք է որ ավելի վաղ սկսված լինի, բայց քանի որ այդ վարկածը հավաստող ոչ մի տվյալ չունենք, ուստի հարկադրված ենք առաջիմ կանգ առնել 1915-ի վրա:

Այժմ ամենակարևորի՝ այդ հրատարակությունների որակի մասին:

Թեհրանում հրատարակված «Ռոմեո և Զուլիետը» համեմատաբար փոքր չափսի է, բայց մաքուր է և հանելու ծերկու խոսքից: Հայտնի է դառնում, որ հրատարակությունը իրագործված է «Հովհաննես Խան Մասեհյանի հիշատակի հավերժացման Կենտրոնական հանձնախմբի»

չանքերով, հիմք ունենալով թարգմանչի ինքնագիրը, որ պահվում է քրոշ՝ տիկին Զարուհի Փաշեբեկունու մոտ: Նկատեմ անմիջապես, որ թարգմանչի ձեռագրերի հիման վրա են հրատարակված նաև մյուս բոլոր հինգ գործերը:

Քանի որ այս հրատարակությունները պետք է հիմք հանդիսանան մյուս բոլոր վերահրատարակությունների համար, ուստի ընավ շնամացնելով դրանց անգնահատելի արժեքը, հարկ եմ համարում այդ գրքերը թննել այն դիրքից, ինչ կաներ ինքը՝ թարգմանիչը, եթե դրանք իր կենդանության ժամանակ հրատարակված լինեին: Մասնհայանի բարեկամներից ու հրատարակիչներից, բնականաբար, չէր կարելի պահանջել այնպիսի ուշադրություն ու խնամք, որպիսին (այդ լավ է հայտնի նրա հրատարակված նամակներից) ինքն էր ցուցաբերում ամեն անգամ, երբ խոսքը Շեքսպիրի թարգմանությունն էր վերաբերում: Լրացուցիչ տպացույց՝ վերը նշված վիեննական լորս խաղերը:

Նվաճա, բաց անելով «Ռոմեո և Զուլիետի» առաջին էջը, նկատում ենք, որ հենց առաջին բնական ցուցումը՝ «Գալիս են Սամսոն և Գրիգորիոս, Կապուլետի տեղից՝ զինված սրերով և վահաններով» առնված է փակագծերի մեջ: Այդպես և հաջորդները՝ մինչև վերջ: Սա մի թեթևություն է, որ թարգմանիչը ընավ չէր հանդուրժի: Վիեննական հրատարակություններում ռեմարկները շարված են հատուկ տառանիշերով: Շեքսպիրի անգլիական հրատարակություններում տեսարանից հետո (Տեսարան առաջին, Տեսարան երկրորդ և այլն) նշվում է գործողության վայրը: Այս նշումը նույնպես տրվում է կենտրոնում՝ հատուկ տառատեսակներով: «Ռոմեո և Զուլիետի» սույն հրատարակության մեջ գործողության վայրերը՝ «Մի սենյակ Կապուլետի տան մեջ», «Հայր լորենցի խուցը» և այլն, առնված են փակագծերի մեջ, որ անթույլատրելի է: Տարակուսյալ լուծեմ, որ եթե թարգմանիչը հրատարակեք գործը, այդ ավելորդ փակագծերը կհանկուր:

Պատկերացում տալու համար թարգմանության մասին, կիսորձեմ համեմատել միայն երկրորդ արարվածը (միշտ աչքի առաջ ունենալով ոչ թե թարգմանության, այլ հրատարակության արժանիքները): Առաջին տեսարանի նշումից հետո պետք է լինի գործողության վայրը՝ «Վերոնա», որ դուրս է ընկել: Մերկուտիոյի երկրորդ ռեպլիկը, որ բնագրում յոթ տող է, դարձել է չորս. արդյո՞ք թարգմանիչն է սեղմել, դժվարանում եմ ասել: 50-րդ էջում կա մի անընհայտ վրիպակ Ռոմեոյի խոսքում: «Օրիորդ, երգում, այն օրհնյալ լուսնով» տողը պիտի լինի՝

Օրիորդ, երգվում եմ այն օրհնյալ լուսնով:

Դալակի կանչին անսալով՝ Զուլիետը հեռանում է: Գնում է և Ռոմեոն: Բայց ահա Զուլիետը կարողանում է պոնկվել Դալակի ձեռքից և ետ գալ: Այդ ռեմարկը՝ «Վերեկից գալիս է Զուլիետը» թարգմանության մեջ (հրատարակության, ուզում եմ ասել) բաց է թողնվել: Տեսարանի վերջին չորս տողերը (բնագրում, թարգմանության մեջ՝ հինգ) պատկանում են Ռոմեոյին, մինչդեռ նրա անունը չի հիշատակված:

Բնագրում (II, 3) Մերկուտիոն գնալուց առաջ երգում է ճագարի մասին մի հին երգ, որ այս հրատարակության մեջ չի նշված, երգն էլ, որ անգլերենում չափածո է՝ իհարկե հանգստավորված, վեց տող, յաստեղ տրված է արձակ:

Հովհաննես Մասնհայանի հիշատակը հավերժացնող կենտրոնական հանձնախումբը շեքսպիրյան նոր թարգմանություններից երկուսը՝ «Հուլիոս Կեսար» և «Վորիոլան» ուղարկել է Վենետիկի Միլիթարյան միաբանություն: Այս հրատարակությունները մեծագիր են, լավ թղթի վրա, կրկնակի առաջաբաններով. մեկը «Կենսագրական գծեր» խորագրով (կրկնված է երկու գրքերում)՝ նվիրված Շեքսպիրի անմոռաց թարգմանչին և Գեորգ Դարֆիի երկու համառոտ ակնարկները երկու ողբերգությունների աղբյուրների և բուն ողբերգությունների մասին:

Քանի որ Շեքսպիրագիտության հայկական կենտրոնը այժմ իր ձեռքի տակ ունի «Հու-

լիոս Կեսարի»՝ Մասեհյանի կատարած թարգմանության ձեռագիրը, ուստի նրա քննությունը թողնում եմ վերջում: Այժմ համեմատության համար, վերցնենք «Կորիոլանի» երրորդ արարվածը:

Այստեղ, առաջին տեսարանում, աղմուկ-աղաղակի մեջ, բացակա Կորիոլանի մասին խոսելով՝ Մենենիոսն ասում է. «Մի գոռա Ջարդեք»—որ ակնհայտ վրիպակ է. պետք է լինի «Ջարդեք»: Բայց բնագիրն ավելի ամբողջական է.

Do not ery havoc, where you should lut hunt
With modest warrant (III, 1),—

որ նշանակում է՝

Մի գոռա Ջարդեք, բանի դեռ որսն համեստ
Զի ապահովված:

«Անտոնիոս և Կլեոպատրան», «Բազում աղմուկ վասն ունի» և «Փոթորիկը» նույն «Հովհաննես Խան Մասեհյանի հիշատակի հավերժացման Կենտրոնական հանձնախմբի» ջանքերով հրատարակվել է Բելյուսում, «Համազգայինի» տպարանում, մեկ ամբողջական գրքով: Գիրքն ունի նախբան, որ պատկանում է թարգմանչի գրական բարեկամ և նրա ժառանգության հմուտ գիտակ Գևորգ Դարձիի գրչին, «Երկու խոռ» ստորագրված նույն հանձնաժողովի կողմից: Գրքում զետեղված է նաև Հովհաննես Մասեհյանի լուսանկարը:

Գաղափար տալու համար այս հրատարակության ինչպես առավելությունների, նույնպես և թերությունների մասին, տեսնենք «Անտոնիոս և Կլեոպատրայի» միայն մեկ, այս զեպյուն շորրորդ արարվածը: Տեսարաններով հարուստ այս զործողության մեջ «Տեսարան ութերորդը» դարձել է «ոթերորդ», որ սոսկական վրիպակ է: Տասնչորսերորդ տեսարանում, էրոսի ինքնասպանությունից հետո, ինչպես հայտնի է, իր սրի վրա է ընկնում նաև Անտոնիոսը: Այդ ռեմարկը տեղադրված է նրա

Ե՛կ, ուրեմն, էրոս, տերը մեռնում է քո աշակերտը.
Այսպես անելը քեզանից ուսա,—

խոսքերից հետո: Բայց ահա հայերեն այս հրատարակության մեջ ռեմարկը մեկ անգամ էլ է կրկնվում նրա «Հասեք, պահակներ,||Եվ ճամփեցեք ինձ» բառերից հետո, որ, իհարկե, ավելորդ է:

Այս բոլոր հետմահու հրատարակությունների ընդհանուր որակի մասին սպասել պատկերացում կարելի էր կազմել, համեմատելով դրանք թարգմանչի ձեռագրերի հետ: Եթե միևնույն վերջերս այդ հնարավորությունից զրկված էինք, ապա այժմ, ունենալով «Հովհան Կեսարի» Մասեհյանի թարգմանության ձեռագրերը, այդ կարող ենք անել: Նմուշի համար միայն ես համեմատեցի ողբերգության վերջին արարվածը: Ինչ որ, կարողացա նկատել, հետևյալն է.

Առաջին տեսարանի 15-րդ տողի վերջում, ռազմանշան բառի վրա թարգմանիչը գրել է ծանոթություն նիշ, բայց էջի տակ բաց թողած տեղում չի գրել ծանոթությունը:

Այս տեսարանի վերջին շորս տողը ընագրում, ինչպես և թարգմանության մեջ պատկանում են Բրուտոսին. հրատարակության մեջ Բրուտոս անունը թյուրիմացաբար դուրս է մնացել:

Երրորդ տեսարանում Տիտինիոսը և Մեսալան գալիս են այն ժամանակ, երբ Կասիոսը իր ծառա Պինդարոսի ձեռքով արդեն ինքնասպանություն է գործել: Տեսնելով նրա դիակը, բարեկամները ցնցվում են: «Ողջ մարդու նման պառկած չէ թվում»,—ասում է Տիտինիոսը և ավելացնում. «սիրտս գտնում է»: Պետք է լինի եղողում է», ինչպես որ ձեռագրում:

Ի՛նչ կարելի է ասել Հովհաննես Մասեհյանից հետո հրատարակված այս շորս գրքերի մասին ընդհանրապես (որոնք Շեքսպիրի վեց խաղն են պարունակում): Փանի որ դրանք բո-

լորն էլ պատկանում են թարգմանչի գործունեության երկրորդ՝ հասուն շրջանին և մեր ժողովրդի սեփականությունն են դառնում առաջին անգամ, ապա առաջին խոսքը, բնականաբար, պետք է լինի երաստագիտության խոսք, ուղղված ոչ միայն այդ ձեռագրերը երկյուղածությամբ պահպանողի, այս դեպքում մեծարգո տիկին Զարուհի Քաջբերունու հասցեին, այլև նրա մեծատաղանդ եղբոր՝ Հովհաննես Մասեճյանի հիշատակն հավերժացնող այն բոլոր հայրենասեր գրագետների հասցեին, որոնք ջանք չեն խնայել դրանց հրատարակությունը թեկուզ տարբեր տեղերում իրագործելու համար:

Պետք է աչքի առաջ ունենալ հետևյալ կարևոր հանգամանքը. ձեռքի տակ ունենալով այս տասը գործը («Համակետ», «Օթեկո», «Մակընթաց», «Վենետիկի վաճառականը», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Էդուար արժույթ վասն ոչնչի», «Փոթորիկը», «Հուլիոս Կեսար», «Կորինթական», «Ռոմեո և Զուլիետ») առաջիկայում Շեքսպիրի երկերի լիակատար ժողովածուն պատրաստողները անկարող պիտի լինեն այնտեղ ընդգրկելու նաև Մասեճյանից ինհարյուրական թվականների վերջում հրատարակված «Լիր արքան» և «Ինչպես կուգեք», քանի որ դա կհակասեր հենց իրեն՝ թարգմանչի կամքին: Հովհաննես Մասեճյանը մեզ համար նախ և առաջ այս տասն գործերի թարգմանիչն է (այստեղ ես մի կողմ եմ թողնում այլ հեղինակներից կատարած նրա մեծարժեք թարգմանությունները): Կցանկանում եմ Շեքսպիրից, — ավելի լավ, բայց այն, ինչ նա է հասցրել անել այս թարգմանություններով, լիովին բավական է նրան հայ գրականության ամենից երախտավորների շարքը դասելու:

Այստեղից էլ՝ պատասխանատվության այն զգացումը, որ պետք է հանդես բերվի առաջիկայում այս հինգ թարգմանությունները վերահրատարակելու ժամանակ (քանի որ վեցերորդի՝ «Հուլիոս Կեսար»-ը համար հիմք է ընդունվելու արդեն ձեռագրեր): Ինչպես սույն թեթևակի ակնարկն էլ ցույց տվեց, դրանք համարժեք չեն, բայց խնամքով հրատարակվածներն անգամ կարելի ունեն հատուկ ուշադրության ու հսկողության, հասցնելու համար այն որակին, որին ինքը՝ Մասեճյանն է հասցրել իր վիճենական հրատարակություններում:

ԳԵՎՈՐԳ ԴԱՐՅՈՒՆ ՄԱՍԵՋՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾԻ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ Հաղորդում Մուշեղ Նույանի

Հովհաննես Մասեճյանը զգալի հետք է թողել հայ մշակույթի պատմության մեջ, Իբրև հրապարակախոս, մանկավարժ, թատերական գործի մշակ, նա շանացել է պարսկահայության հասարակական կյանքի խեղդները դիտել և նպաստել դրանց լուծմանը բովանդակ հայության հավաքական կյանքի լույսի տակ: Որպես դիվանագետ, որը շուրջ շորս տասնամյակ հմտորեն ու ազնվորեն ծառայել է իր երկրորդ հայրենիքին՝ Իրանին, երբեք իրեն կտրված չի համարել մայր ժողովրդից՝ հայությունից, միշտ շանացել է օգտակար լինել նրան, նույնիսկ համաշխարհային առաջին պատերազմի արյունոտ օրերին, որպես Բեռլինի պարսից լիազոր դեսպան, նա շատ հայերի է փրկել անխուսափելի մահվանից:

Առանձնապես թարգմանական արվեստի ոլորտում Մասեճյանը գրավում է պատվավոր տեղ. մեր հազարհինգհարյուրամյա թարգմանական գրականության պատմության մեջ նա եղավիներից է՝ անգլերենից ու գերմաներենից կատարած թարգմանություններով: Շեքսպիրը, Բայրոնը, Գյոթեն ի դեմս Մասեճյանի գտել են իրենց դասական թարգմանիչին: Առանձնապես Շեքսպիրը, որի երկերի թարգմանությունները հարստացրին մեր նոր գեղարվեստական լե-